

**MIRZO ULUG‘BEK NOMLI O‘ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI
O‘ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI**

KURS ISHI

Mavzu: Fonetika

Bajardi: 3-kurs talabasi Ashurova X.

Qabul qildi: t.f.n. dots. Abdunazarov A.

Toshkent-2013

Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot. Nutqning fonetik bo'linishi

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar: fonema, tovush, fonetikaning turlari, fonologiya, fonologik ziddiyat

Reja

1. Tilning moddiy (substansial) sathi xususida
2. Fonetika va uning birligi
3. Fonetikaning bo'limlari
4. Nutqning fonetik bo'linishi
5. Fonologiya
6. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga ko'ra tasnifi.
7. A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyatlar tasnifi

Tilning moddiy (substansial) sathi xususida. Lisoniy sathlar sirasida fonetika eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy (substansial) asos bo'luvchi birliklarni beradigan sath sifatida ajralib turadi.

Insonning nutq faoliyati sezgi a'zolari asosida his qilinuvchi nutq birliklari - tovush yoki tovushlar tizimi vositasida ro'yobga chiqadi. Nutq tovushlari o'zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ular quyidagilar:

a) talaffuz a'zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat);

b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (fizik, akustik jihat);

v) nutq tovushlari kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funksional, sotsial, lisoniy jihat).

Nutq tovushlarining haqiqiy va biz uchun muhim jihati ularning funksional aspektidir. Tilshunoslikda aytilgan uch jihatni yaxlitlikda o'rganish yoki ajratgan holda tadqiq qilish masalasida bir xillik yo'q. Ba'zilar nutq tovushlarining fiziologik tomoni biologiya fanining, akustik jihatini fizika fanining o'rganish predmeti bo'lib, tilshunos uning faqat funksional tomoninigina tekshirishi lozim

degan g'oyani ilgari surishsa, ayrimlari har uchala jihat bir-biridan ajralmasdir, ularni yaxlitlikda o'rganmoq kerak degan aqidaga tayanadilar. Ana shu ikki qarash kurashi natijasida tilshunoslikda ikki-fonetika va fonologiya sohalari ajraldi. Pirovard natijada fonetika nutqiy variant (xususiylik)larni, fonologiya esa lisoniy invariant (umumiylik)larni tadqiq qilish bilan mashg'ul bo'ladigan bo'lib qoldi.

Fonetika va uning birligi. Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (*gr.phonetikos* - tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbaining funktsional tomonini, balki nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini, shuningdek, ularning akustik xossalarini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohalari-adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika tovushlarga so'z, qo'shimcha va gaplarga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi.

Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turlarini ham o'rganadi.

Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (orfoepiya) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedagogikada nutqiy nuqsonlar diagnostikasi va ularni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Fonetikaning bo'limlari. Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Umumiy fonetika. Inson talaffuz apparatining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda nutq tovushlari hosil qilishning umumiy shartlari (masalan, undoshlarning hosil bo'lishi o'rniga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlarining farqlanishi, hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, portlovchi-sirg'aluvchi tovush xossalarining aniqlanishi kabilar), shuningdek, tovushlarning

umumiy akustik xossalari o'rganiladi. Qisman artikulyatsion, qisman akustik belgilarga tayangan holda nutq tovushlarining universal, shuningdek, farqlovchi belgilariga tayanadigan ichki tasniflarini berish bilan ham shug'ullanadi. Umumiy fonetika tovushlarning birikish qonuniyatlari, bir tovushning ikkinchisiga ta'siri xususiyatlarini (akkomodatsiya va assimilyatsiyaning turli ko'rinishlari), bo'g'inning tabiati, bo'g'inda tovushlarning birikish qonuniyatlari, bo'g'inlarga bo'linish shartlari, so'zlarning fonetik tuzilishi, qisman urg'u va singarmonizm masalalarini ham tekshiradi. Umumiy fonetika intonatsiya uchun qo'llaniladigan vositalar (tovush balandligi, kuchi (intensivligi), cho'ziqligi, tezligi (tempi), pauza, tembr kabi masalalarni ham tekshiradi.

Xususiy fonetikada yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy fonetika va zamonaviy, muosir fonetika, sinxron fonetika va diaxron fonetika, tasviriy fonetika va eksperimental fonetika kabi ko'rinishlarda ish yuritadi.

Qiyosiy fonetikada bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarning, yoxud bir qancha dialekt va shevalarning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o'zgarishlar va boshqa hodisalar qiyosiy aspektda tekshiriladi.

Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig'idagi vaziyatni egallaydi.

Nutqning fonetik bo'linishi. Nutq fraza (jumla), takt, so'z, bo'g'in va tovushlardan tashkil topadi.

Fraza ko'pincha gapga teng bo'lib, nutqning ikki pauza orasidagi intonatsion butunligidir. Fraza yoyiq va yig'iq bo'lishi mumkin. Fraza yoyiq bo'lsa taktlarga ajraladi, yig'iq bo'lsa taktga teng bo'lib qoladi.

So'z – nutqning alohida bir urg'u bilan aytiladigan bo'lagi. So'z takt ichida yoki o'zicha mustaqil keladi.

Bo'g'in – bir tovush yoki tovushlar qo'shilmasidan iborat bo'lib, bir nafas zarbi bilan aytiladigan so'zning bo'lagidir. Bo'g'in bir unlidan iborat bo'lganda tovushga teng kelib qoladi.

Tovush – fonetik bo'linishning oxirgi nuqtasi bo'lib, boshqa bo'laklarga bo'linmaydi.

Fonologiya. Fonologiya (*gr. rhone* - tovush, *logos* - ta'limot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushlarining fiziologik-akustik (fizik) tomonidan funktsional (lingvistik) tomonini farqlash ehtiyoji bilan paydo bo'ldi. Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funktsional qonuniyatlarini o'rganuvchi soha bo'lib, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektda o'rganadigan fonetikadan farqlanadi.

Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari bo'lganligi kabi, fonologiyaning birligi so'zlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushlari asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvurlaridir. Har bir fonema kishilar ongida umumiy farqlovchi xususiyatlari asosida vujudga kelgan maxsus «akustik portret» yoki «tovush obrazi» sifatida yashaydi. Bu farqlovchi belgilar tovushlarning artikulyatsion va akustik belgilari asosida vujudga keladi va barqarorlashadi.

Fonemaning uch tomoni farqlanadi: akustik (eshitish), fiziologik yoki artikulyatsion (aytilish va talaffuzi), sotsial (ma'no ajratish). Bulardan uchinchi tomoni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Zamonaviy fonologiya faqat shu jihatnigina e'tiborga oladi. Chunki, akustik va artikulyatsion-fiziologik jihatlar bevosita nutq bilan bog'liq.

Boshqa lisoniy birliklar kabi fonemalar ham paradigmatic va sintagmatic munosabatlarda yashaydi. Bular *fonologik paradigmatica* va *fonologik sintagmatica* deyiladi.

O'zaro qarama-qarshi belgilarga ega bo'lgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi *fonologik paradigma*, fonemalarning o'zaro munosabatlari *fonologik paradigmatic munosabat* deyiladi.

Fonologik paradigmaning markazida fonologik ziddiyatlar turadi. Fonologik ziddiyat (oppozitsiya)lar fonemalarning farqli belgilarini ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilidagi unli fonemalar bir umumiy belgi - «o'pkadan kelayotgan havoning tovush paychalariga urilish natijasida hosil bo'lgan ovozning og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay chiqishidan vujudga keladigan tovush tiplari» invariant xossasiga ega va u 6 ta unli fonema uchun ham amal qiladi. Biroq bu mohiyat

ostida birlashgan fonemalar o‘zaro zidlanib, kichik guruhlar hosil qiladi. [i] va [u] «yuqori tor» belgisi bilan «o‘rta keng» xossasiga ega [e] va [o] hamda «quyi keng» xossasiga ega [a] va [ɑ] fonemalar guruhlariga qarama-qarshi turadi. Yoki «lablanmagan» belgisiga ega [i], [e], [a] fonemalari guruhi «lablangan» belgisiga ega [u], [o], [ɑ] guruhiga qarama-qarshi turadi. O‘z navbatida, [i], [e], [a] guruhi a‘zolari o‘ziga xos belgilari asosida o‘zaro zidlanadi.

Tilshunoslikda fonologik ziddiyatlarning turli tip va ko‘rinishlari farqlanadi. N.S.Trubetskoy «Fonologiya asoslari» asarida fonologik ziddiyatlarni uch asosga ko‘ra tasniflaydi:

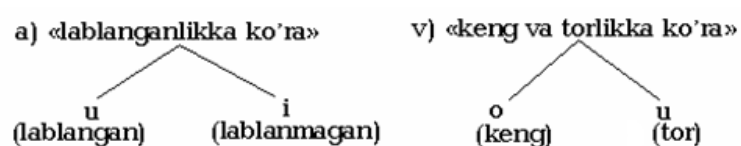
Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga ko‘ra tasnifi.

Bunda ziddiyatlar bir o‘lchovli va ko‘p o‘lchovli, muntazam va ajralgan ziddiyatlarga bo‘linadi. Bir o‘lchovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi. Masalan, [i] va [u] fonemalaridan biri lablanmagan va ikkinchisi lablangan bo‘lib, bunda ular bir belgi - «lablanganlik» xossasiga ko‘ra qarama-qarshi turadi.

Ko‘p o‘lchovli ziddiyatda ziddiyat a‘zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: [i], [o] ziddiyatida [i] yopiq va lablanmagan bo‘lsa, [o] yarim yopiq, lablangandir.

Muntazam ziddiyatda zidlanuvchi a‘zolar o‘zaro o‘ziga xos belgilar asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: «[i]-tor [o]-keng» zidlanishi muntazam zidlanishdir. Bunda [i] fonemasi «tor» lik, [o] fonemasi «kenglik» belgisiga ega. «[i] (tor) [o] (tor emas)» zidlanishi esa muntazam emas. Chunki birinchi a‘zoda ziddiyat belgisi aniq, ikkinchi a‘zoda aniq emas. Agar ikkinchi a‘zoning ziddiyatdagi belgisi «keng» bo‘lganda edi, ziddiyatni muntazam ziddiyat deyish mumkin bo‘lur edi.

Bir belgining bo‘linishlari asosida zidlanish ajralgan zidlanish deyiladi. Quyidagi ikki zidlanishga diqqat qiling:

Birinchi zidlanishda ziddiyat belgisi bo'lingan, ajralgan, ikkinchida esa bunday hol mavjud emas.

A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyatlar tasnifi. Bunga ko'ra, privativ (noto'liq), gradual, (darajali), teng qiymatli ziddiyatlar ajratiladi.

Birinchi tasnifda ziddiyat belgisi xarakteriga ko'ra ziddiyat turlari ajratilgan bo'lsa, ikkinchi tasnifda fonemalarning ziddiyat a'zolariga munosabatiga ko'ra tasnif amalga oshiriladi.

Barqarorlik darajasiga ko'ra zidlanishlar barqaror va barqaror bo'lmagan turlarga bo'linadi. Barqaror zidlanishda fonemalarning qanday nutqiy vaziyatda bo'lishidan qat'i nazar, ulardagi ziddiyat saqlanib qoladi. Masalan, til oldi unlisi til orqa undoshi bilan kelgan vaziyatda til orqa undoshi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda [a] unlisi bilan til orqa [u] unlisi orasidagi ziddiyat kuchsizlanadi.

Barqaror bo'lmagan ziddiyatning neytrallashmagan holatini ta'minlovchi fonetik pozitsiya kuchli pozitsiya deyiladi. Masalan, [b] fonemasi so'z boshida jarangsizlashmaydi va bu pozitsiyada uning [p] fonemasiga zidligi saqlanadi. Bu kuchli pozitsiyadir. Neytrallanish, so'nishga olib keluvchi pozitsiya kuchsiz pozitsiyadir. Demak, bunday pozitsiyadagi ziddiyat barqaror bo'lmagan ziddiyat deyiladi. Unli va undoshlar orasidagi qarama-qarshilik barqaror ziddiyatga misol bo'la oladi. Yoki undoshlarning paydo bo'lish o'rniga ko'ra, unli larning tor-kenglik xossalariga ko'ra zidlanishi ham barqaror ziddiyatlardir. Lablanish belgisiga ko'ra [o -e] tizimchasi ham barqaror ziddiyat asosiga qurilgan.

Demak, o'zbek tilining fonetik paradigmasi deganda har qaysisi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan barqaror bir umumiy belgi ostida birlashadigan fonetik unsurlardan tashkil topgan tizim tushuniladi. Bu butunlik yoki paradigma o'z ichida ayrim belgilari bilan umumiylikni tashkil etgan va shu umumiylik uchun asos bo'lgan belgilari bilan boshqa shunday umumiylikdan farq qiladigan kichik butunliklardan, ichki paradigmalardan-mikrosistemalardan tashkil topadi. Bu tizimchalar unli va undosh fonemalar paradigmalari. Bu kichik paradigmalarda a'zolarining umumiy belgilari ularning shu tizimni tashkil etishini ta'minlasa, farqlovchi belgilari bu ichki paradigmaning yana kichik bo'laklarga bo'linib

ketishiga olib keladi. Jarangli undoshlar paradigmasi, jarangsiz undoshlar paradigmasi kabi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tilning moddiy (substansial) sathi deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetikaning birligi nima?
3. Fonetikaning qanday bo‘limlari bor?
4. Umumiy fonetika nimani o‘rganadi?
5. Qiyosiy fonetika nimani o‘rganadi?
6. Tavsifiy fonetika nimani o‘rganadi?
7. Eksperimental fonetika nimani o‘rganadi?
8. Fonemaning akustik tomoni nima?
9. Fonemaning fiziologik-artikulyatsion tomoni nima?
10. Fonemaning sotsial tomoni nima?
11. Fonologiya haqida ma‘lumot bering.
12. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatini yoriting.

Fan bo‘yicha zaruriy adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O‘qituvchi, 1992.
2. Mengliyev B.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.
3. Hamreva Y. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan mashqlar t o‘plami. I qism (Fonetika. Grafika. Imlo), Qarshi , Nasaf n. 2005, 85 bet
4. Nurmonov A. O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.:O‘qituvchi, 1992.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. Morfologiya. Morfonologiya. –M.: Izd. MGU, 1966.
6. SH.SHoabdurahmonov va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I qism. 1980.
7. E. Qilichev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Buxoro. 1999/

Fan bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar

8. Abduazizov A.A. Fonologicheskaya sistema sovremennogo uzbekskogo yazika. Referativniy sbornik //Problemi fonologii i morfonologii. Referati. Obzori.
9. Bondarko L.V. Foneticheskoe opisanie yazika i filologicheskoe opisanie rechi. - L.:Izd. LGU, L., 1981.
- 10.Lomtev T.P. Prinsipi binarnosti v fonologii // Nauchniy dokladi visshey shkoli. Filologicheskie nauki. –M., 1965.
- 11.Maxmudov A. Glasnie uzbekskogo yazika. –T.:Fan, 1968.
- 12.Maxmudov A. Konsananti uzbekskogo yazika. -T.:Fan, 1968.
- 13.Maxmudov A. Assimilyasiya v svete vzaimootnameniya fonetiki i grammatiki // Sovetskaya tyurkologiya. -1972. -№ 6.
- 14.Rizaev S. Bo'g'in strukturasini o'rganish tajribasidan. -T.:Fan, 1975.
- 15.G'ulomov A.G'. O'zbek tilida urg'u. -T., 1974.

Test

1. Nutq tovushlari, ularning okustik va talaffuz xususiyatlari, bo‘g‘in, urg‘u, informatsiyalarni nima o‘rganadi?
A) Fonetika
B) Leksikologiya
S) Grafika
2. Og‘zaki nutqning eng kichik boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan qismi nima?
A) Tovush
B) Harf
S) Nutq tovushi
3. Grafika nimani o‘rganadi?
A) Yozma nutqning harflar tizimini
B) Og‘zaki nutqning harflar tizimini
S) Nutq uslublarini
4. Tovushlar nechiga bo‘linadi?
A) 3
B) 2
S) 4
5. Unlilar nimadan iborat?
A) Sof havodan
B) Ovozdan
S) Shovqindan
6. O‘zbek tilida nechta unli tovushlar bor?
A) 5
B) 6
S) 8
7. Tilning gorizontal holatiga ko‘ra “A” qaysi qatorda
A) Orqa qator
B) O‘rta qator
S) Old qator
8. Tilning vertikal holatiga ko‘ra nechiga bo‘linadi?
A) 2
B) 3
S) 4
9. Lablarning ishtirokiga ko‘ra “O”, “O’”, “U” qanday unlilar?
A) Lablangan
B) Lablanmagan
S) To‘g‘ri javob yo‘q
10. Lab tovushlariga qaysilar kiradi?
A) Y, G
B) B, P, M, V, F
S) T, L, S, Z, D, Sh, Ch
11. Nutq a'zolariga nimalar kiradi?

- A) O'pka, tog'aylar, un paychalari, bo'g'iz bo'shlig'i
 B) Og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, Til, Lablar, Tishlar
 S) Hamma javob to'g'ri
12. Jarangli undoshlarni belgilang?
 A) B, V, G, D, J, Z, G', Y, L, M, N, NG, R
 B) P, F, K, T, B, V
 S) G, D, R, X, S, Z
13. Qorishiq undoshni toping?
 A) Sh
 B) Ch
 S) NG
14. Til o'rta undoshini toping?
 A) Y
 B) G
 S) Q
15. Bo'g'iz undoshni toping?
 A) Q
 B) X
 S) H

f	o	n	m	l	a	d	q	x	h
Q	o	i	k	l	l	r	a	n	a
O	u	n	d	o	sh	x	t	u	r
R	m	a	e	h	i	l	o	t	f
I	o	q	g'	t	b	j	r	q	p
Sh	r	u	j	h	i	d	h	t	o
I	g	r	a	f	i	k	a	o	v
Q	z	g'	r	s	r	sh	a	v	t
S	sh	u	a	o	l	n	ch	u	l
Y	r	g	n	h	a	i	p	sh	o
G	o'	o	g	l	d	t	s	i	v
K	s	f	l	d	i	b	y	z	ch
Q	d	sh	i	l	m	u	a	s	si
o'	b	r	ng	o'	q	g'	f	r	h

Yuqorida yashiringan 15 ta so'zni toping